

INTERNATIONAL JOURNAL ON THE RURAL
WORLD IN THE ROMAN PERIOD

Fundus. International Journal on the Rural World in the Roman Period

Editorial staff, objectives of the journal and instructions for authors and editorial policy:

<https://www.documentauniversitaria.media/fundus/index.php/fundus/index>

Contact: fundus.journal@documentauniversitaria.net

The texts and images published in this work are subject - unless otherwise indicated - to a Creative Commons Attribution (by) or CC by license. The full license can be found at <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.en>

© cover picture: Mosaic de la vil·la romana del Collet (Calonge i Sant Antoni, Catalunya). Photo: David Mallorquí (Arxiu de la Universitat de Girona).

© texts and figures: authors.

© edition: Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria de la Universitat de Girona, Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona, Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany, Museu Arqueològic de Banyoles, Ajuntament de Banyoles, Documenta Universitaria.

ISSN: 2938-5296

DOI: 10.33115/a/29385296/2

Girona, 2025

LA RESILIÈNCIA DE L'AGER BAETULONENSIS DURANT EL BAIX IMPERI NOVES DADES, NOVES PERSPECTIVES

THE AGER BAETULONENSIS RECILIENCE DURING THE LATE ANTIQUITY.
NEW DATA, NEW PERSPECTIVES.

Clara FORN*

Museu de Badalona
<https://orcid.org/0000-0002-2225-1519>
cfor@museudebadalona.cat

Iñaki MORENO

Àtics SL
<https://orcid.org/0000-0002-0116-888X>

Mikel SOBERÓN

Arqueòleg
<https://orcid.org/0000-0003-3359-8806>

*Autor de contacte.

HOW TO CITE (APA STYLE):

Forn, C., Moreno, I., Soberón, M. (2025) La resiliència de l'ager *baetulonensis* durant el baix Imperi. Noves dades, noves perspectives. Fundus. *International Journal on the Rural World in the Roman Period*, 2, 11-32. https://doi.org/10.33115/a/29385296/2_02

HOW TO CITE (ISO STYLE):

Forn, C., Moreno, I., Soberón, M. La resiliència de l'ager *baetulonensis* durant el baix Imperi. Noves dades, noves perspectives. Fundus. *International Journal on the Rural World in the Roman Period*. 2025, no 2, p. 11-32. https://doi.org/10.33115/a/29385296/2_02

The texts and images published in this work are subject - unless otherwise indicated - to a Creative Commons Attribution (by) or CC by license. The full license can be found at <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.en>

© 2025 | © Content: Clara Forn, Iñaki Moreno i Mikel Soberón | © Edition: Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria de la Universitat de Girona, Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona, Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany, Museu Arqueològic de Banyoles, Ajuntament de Banyoles, Documenta Universitaria

RESUM

El poblament rural a l'*ager baetulonensis* (Hispania Tarraconensis), va ser estudiat durant la dècada del 1970, i es va complementar amb actuacions puntuals en urbanitzar-se part del solar de Can Peixau (1996) o en construir-se el cinturó de la B20 (1990). Recentment, el resultat de dues actuacions properes a la ciutat de Baetulo (Badalona), van permetre una millor comprensió de l'ocupació i el poblament de l'*ager* amb una cronologia de fins al segle VI d. de la n. e.

L'Estrella (2012, 2018 i 2023), va comportar l'excavació en extensió per primera vegada d'un establiment rural complex. Coll Pujol (2019), va aportar informació rellevant de la Via Augusta, i la urbanització dels seus espais propers. Les dades obtingudes caracteritzen clarament l'horitzó cronològic dels segles IV i V d. de la n. e, i obren una nova perspectiva per a revisar les intervencions i els estudis previs, i obtenir una visió actualitzada del poblament i l'ocupació del món rural a la Tarraconensis durant el baix Imperi.

PARAULES CLAU

Baetulo, territori, rural, tarodantiguitat, Hispania Tarraconensis

ABSTRACT

During the 1970s, the *ager baetulonensis* were studied when some sectors of the territory were still unurbanized. Two decades later, new excavations provide complemented data (Can Peixau and Highway B20 sectors). Lately, the results of new excavations conducted near the city of *Baetulo* (Badalona), provided new evidence to study the occupation and settlements of its *ager*. L'Estrella (2012, 2018 and 2023), provides data about a rural establishment. In addition, Coll Pujol (2019), contribute with relevant information on the Via Augusta and its nearby spaces. Both with a chronology that last until the 6th centuries CE.

The new data provided by the latest archaeological interventions clearly characterize the chronological horizon of the 4th and 5th centuries CE. Furthermore, their analysis opens a new perspective from which we can review previous studies to obtain an updated insight of the settlement and occupation of the rural world in *Tarraconensis* during the Late Antiquity.

KEYWORDS

Baetulo, rural, Hispania Tarraconensis, Late Antiquity, territory

1. L'AGER BAETULONENSIS. GÈNESIS I CONFIGURACIÓ

La ciutat de Baetulo està situada a la costa central del litoral nord-est de la península Ibèrica, actual Badalona. La seva fundació s'ha estimat que fou entorn del segon quart del s. I a. de la n. e, més concretament la tercera dècada d'aquest segle. Els darrers estudis de Baetulo i el seus *suburbia*, defineixen una primera ocupació del territori entorn del futur *oppidum civium romanorum*¹ al darrer quart del segle II a. de la n. e, i amb una estructura administrativa ja definida al primer quart del segle I a. de la n. e. En aquesta fase, doncs, ja trobarem una estructuració ordenada al territori que heretarà la ciutat tot i ser una fundació *ex novo* (Forn, 2024, p. 382 i ss.).

Definir l'*ager* que administrava Baetulo suposa una certa controvèrsia. En part pel fet que arqueològicament no es disposa d'estudis sobre el territori que permetin establir amb claredat els seus límits. Si bé és cert que s'han publicat diversos treballs en els quals s'incideix sobre aquest fet, avui dia no hi ha un enfocament clar sobre el subjecte. En aquest sentit, el primer treball que

s'ocupà sobre el poblament i territoris de l'*ager baetulonensis* fou la tesi doctoral de Marta Prevosti que va marcar com a límits una sèrie d'elements del paisatge que podien correspondre's amb els seus confins. Així doncs, el riu Besòs a sud-oest i nord-oest, el mar Mediterrani a sud-est, i la riera d'Alella a nord-est marcaven un territori d'aproximadament 90 km² (Prevosti, 1981a, p. 20). Posteriorment, l'anàlisi del territori va ser objecte d'una segona tesi doctoral que l'estudiava basant-se en el programari SIG. En aquest cas, es va marcar una nova partió a orient entre els *agri iluronensis* i *baetulonensis*. D'aquesta manera, Carme Ruestes el 2002, va ampliar la delimitació fins a la riera de Teià resultant un territori d'aproximadament 110 km², límit que s'ha assimilat en aquest treball. Cal tenir en compte a nord-oest, a la serralada de Marina, on la delimitació pot ampliar-se fins a Montornès del Vallès, on es va documentar una fita o pedra de terme atribuïda a la divisió entre Baetulo i Iluro (Járrega i Rodà 1999, p. 11-12). Així doncs, fins que no es disposin d'estudis més concrets, no es pot especular sobre una nova definició de l'*ager*. En tot cas, en època baix-imperial, l'*ager baetulonensis* era limítrof amb els corresponents a Iluro i Barcino (Fig. 1).

1 Tal com la categoritza Plini III, 21-22.

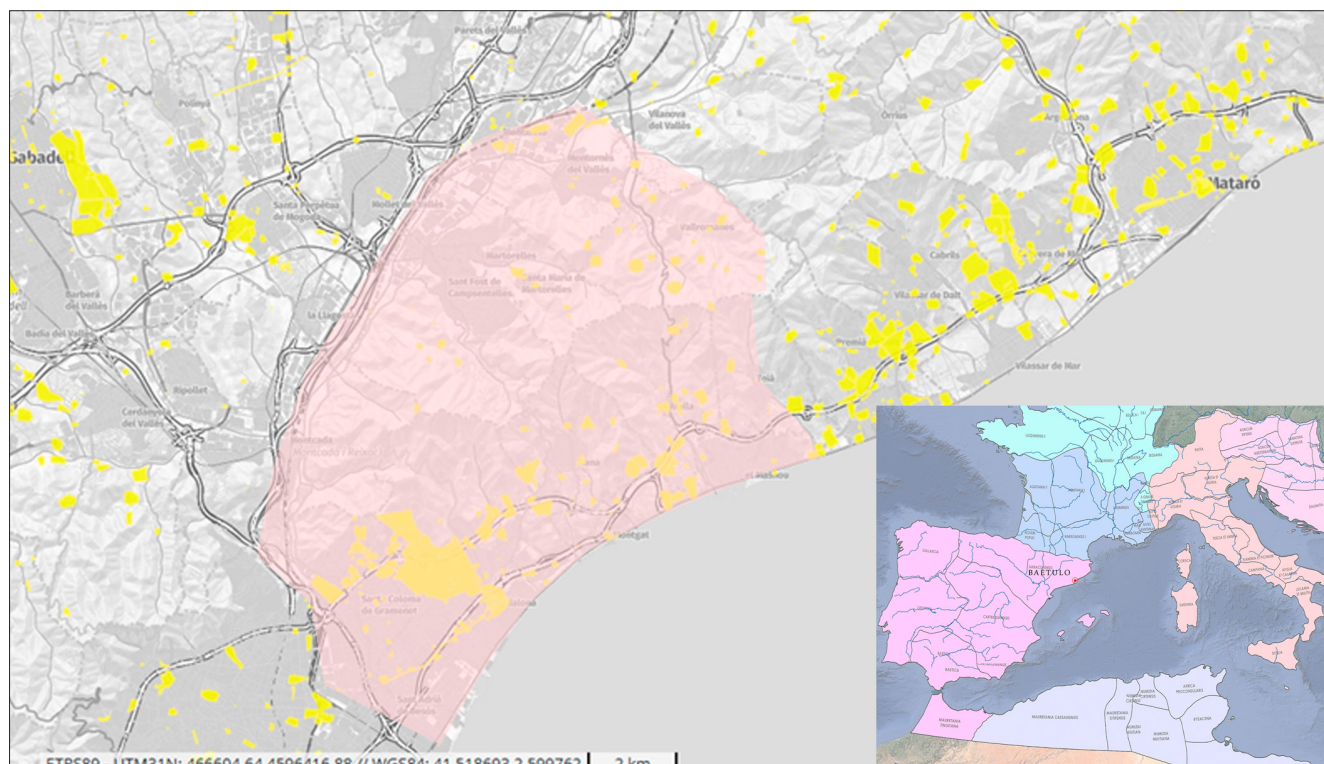

Figura 1. Plànol de situació de Baetulo i el seu territori. Base topogràfica amb els jaciments arqueològics que formen part de l'inventari del patrimoni arqueològic català. Generalitat de Catalunya.

En aquest sentit, l'evolució de la ciutat respecte del seu *ager* era similar des del període de la fundació urbana, amb un creixement significatiu entre la segona meitat del segle I a. de la n. e, moment en què es defineixen els espais periurbans com a *suburbia* en un territori ben estructurat entorn de l'*urbs*, i fins al segle II d. de la n. e. (Forn, 2024, p. 439). Serà el darrer un període en què coincidiran les etapes més esplendoroses de la ciutat amb les d'ocupació i evolució de l'*ager*.

Durant la segona meitat segle I d. de la n. e, la ciutat comença a patir un declivi urbanístic caracteritzat pel retraïment i concentració urbana entorn del fòrum i els principals eixos viaris: el *decumanus maximus* i el *decumanus* 1 o tram interurbà de la Via Augusta (Gurt et al., 2020, p. 142-143). Per contra, a l'*ager*, sembla que s'inicia un darrer període d'esplendor tal com s'ha pogut observar al suburbi occidental. A partir del segle III d. de la n. e, la ciutat i el seu territori, inicien una evolució clarament diferenciada (Forn, 2024, p. 418-421).

Aquest és doncs el punt de partida d'aquest estudi, el qual a partir de les dades obtingudes en les darreres intervencions arqueològiques al suburbi occidental es caracteritza l'horitzó cronològic dels segles IV i V d. de la n. e. Les noves dades permeten una revisió de les intervencions i els estudis previs des d'una nova perspectiva per tal d'obtenir una visió actualitzada del poblament i ocupació del món rural *baetulonensis* durant el baix Imperi.

2. FONTS UTILITZADES I METODOLOGIA

Com ja s'ha citat amb anterioritat, el primer estudi metodològic de l'*ager baetulonensis* va ser el de Prevosti (tesi publicada el 1981), que va recollir les dades obtingudes mitjançant fonts orals i materials de prospeccions fetes al territori, algunes de les quals se'n conserven esbossos o planimetries dels seus autors. Va ser afegit al treball, el resultat de prospeccions motivades per tal de confirmar algunes troballes fruit d'aquestes, i en d'altres, constatar la destrucció dels emplaçaments arqueològics per raons urbanístiques. A més d'una intervenció arqueològica en extensió, encara que parcial, a Ca l'Alemany el 1977.

Les intervencions més recents al denominat suburbi occidental de Baetulo, han permès conèixer dos

assentaments situats a l'*ager* dels quals no hi havia cap coneixement previ: l'Estrella i Coll i Pujol 1. Els resultats obtinguts aporten un coneixement exhaustiu de l'horitzó cronològic del baix Imperi tant pel que fa a la tipologia i funcionalitat de les seves estructures com pel seu registre material. Cal afegir-hi les diverses intervencions realitzades al voltant de Can Peixau entre 1932 i 1996 (Forn i Moreno, 2024),² una darrera intervenció portada a terme el 2022 (Miquel, 2023), i les intervencions a l'establiment rural del Veral de Vallmora (Martín et al., 2007).

Partint dels resultats obtinguts a l'Estrella i Coll i Pujol 1, s'han recollit els conjunts de materials dins del marc cronològic objecte d'aquest treball. Els repertoris són plenament coincidents amb els materials dels diferents nuclis urbans i rurals estudiats al territori de la Tarraconensis al llarg del baix Imperi i la tardoantiguitat (Jàrraga, 2013). Així doncs, s'han comparat amb els dels assentaments publicats per Prevosti (1981) dins de l'àmbit geogràfic en estudi per tal d'analitzar-ne els paràmetres que confirmarien la pervivència dels diferents assentaments a la vegada que s'obtindrà una visió més actualitzada de l'*ager baetulonensis*.

Un cop finalitzat l'estudi, i d'acord amb les premisses exposades, s'ha confirmat la presència de fins a 21 establiments tal com es veu en el plànol de la fig. 2. En aquest sentit, la diferència en la profunditat de coneixement obtingut dels diferents assentaments és causada de forma directa per la tipologia d'intervenció arqueològica amb la qual s'han obtingut els resultats, tant pel que fa al grau de coneixença de les estructures com dels materials estudiats. En conseqüència, s'han catalogat en quatre conjunts que expressen, de major a menor, el grau d'intervenció aplicada, i la significació de resultats obtinguts. Del total dels establiments, cinc han estat excavats en extensió:³ l'Estrella, Coll i Pujol, Can Peixau, Can Sentromà, i El Veral de Vallmora. Quatre més han estat estudiats parcialment amb metodologia arqueològica o prospectats amb recollida de dades gràfiques i de materials: Ca l'Alemany, Can Fàbregues, Cal Ros de les Cabres i Ca l'Andreu, i Can Teixidor. Afegint-ne set associats a materials i estructures que han estat prospectats o coneguts a partir d'un seguiment

² Aquesta publicació recull la bibliografia anterior.

³ En aquest cas, en cap de les intervencions realitzades es coneix els assentaments en tota la seva extensió. A més, s'ha afegit en aquest conjunt Can Peixau i Can Sentromà, ja que algunes de les campanyes realitzades s'han fet amb metodologia arqueològica i s'ha obtingut resultat significatiu pel que fa les seves estructures i conjunts de materials.

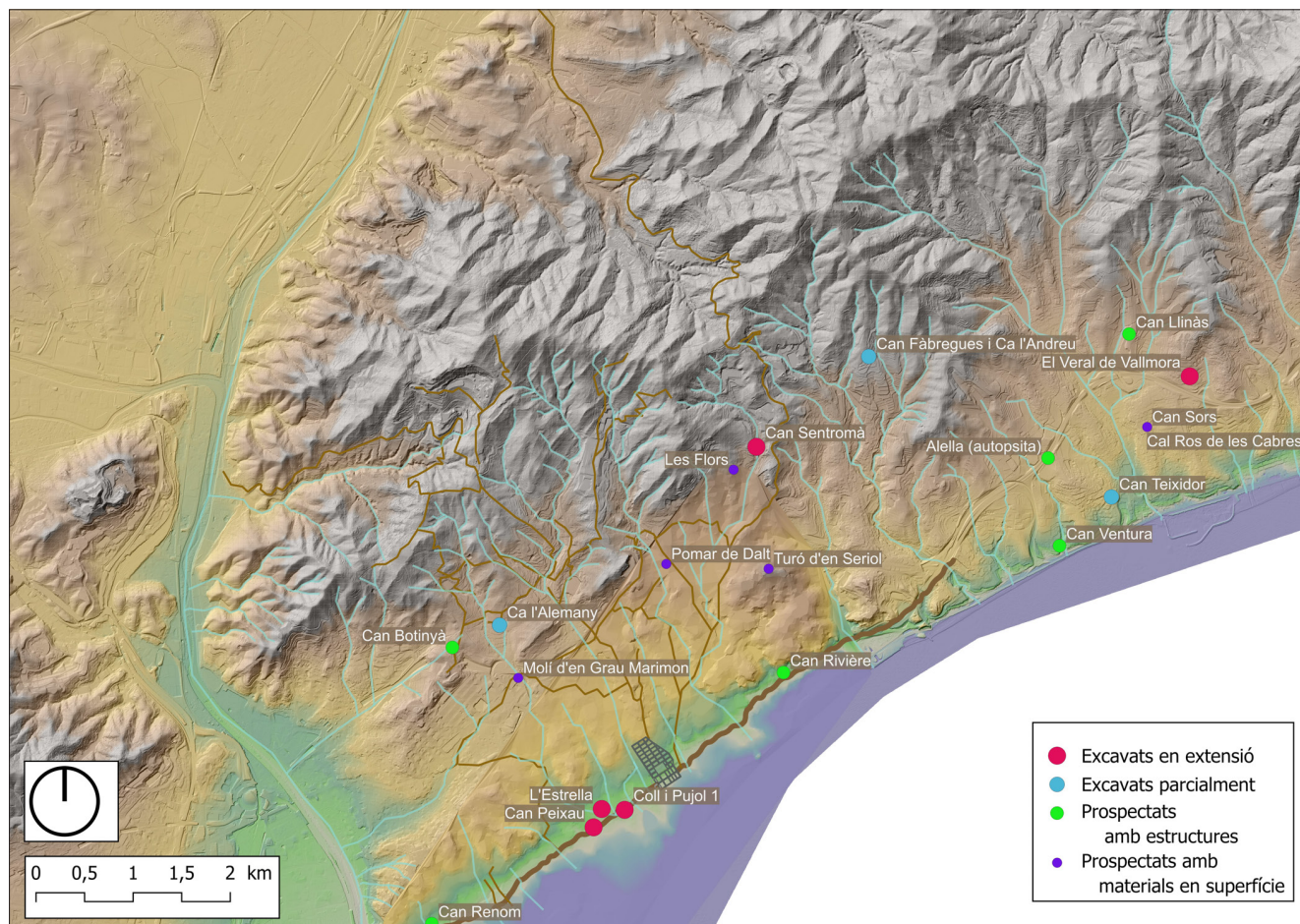

Figura 2. Plànol del territori baetulonensís amb els jaciments de cronologia baix-imperial que formen part d'aquest estudi. Base del model digital terrestre. C. Forn, 2024.

puntual encara que deforma desigual: Bòbila del submarí, Can Renom, Can Botinyà, Can Rivière, Alella — autopista —, Can Ventura i Can Llinàs. I finalment, cinc que han estat detectats mitjançant la recollida de material en superfície o sondejos però sense estructures (Moli d'en Grau Marimon, Pomar de Dalt,⁴ Turó d'en Seriol, Can Sors i les Flors).

3. ELS ESTABLIMENTS DE L'AGER BAETULONENSIS DURANT EL BAIX IMPERI

Per tal de fer una visió global dels tipus d'establiments de l'ager durant aquest període, es descriuran primer aquells dels quals s'ha obtingut les dades més fiables. Es tracta de jaciments excavats amb metodologia arqueològica i en extensió. Només es presentaran els resultats de les fases dels segles IV al VI d. de la n. e, si bé s'anomenaran les fases prèvies que marquen l'evolució dels assentaments. Seguidament, es descriuran aquells dels quals hi ha dades parcials recollides en publicacions anteriors al segle XXI, i finalment i de forma sumària, els que se'n tenen dades testimonials. No es descriurà en aquest apartat aquells dels que només s'han recollit materials en superfície.⁵

⁴ De Pomar de Dalt, tot i que s'ha associat amb estructures un *opus signinum*-, només es poden adscriure a les fases tardorepublicana i alt-imperial. Amb tot, si que s'han recollit monedes a l'entorn datables del període del baix Imperi.

⁵ La descripció d'aquests es pot trobar a Prevosti i es troba citada al text (1981a i b).

3.1. JACIMENTS EXCAVATS EN EXTENSÍO

3.1.1. L'Estrella (Badalona)

Va ser excavada en una actuació parcial el 2012 (Pereira *et al.*, 2014), i en extensió els anys 2018, 2019 i 2023 (Moreno, 2020 i 2024). La intervenció va permetre conèixer per primera vegada un assentament de producció de vi del territori excavat en extensió a Badalona. En aquest sentit, es van documentar fins a quatre fases: una primera amb un establiment incipient amb algunes estructures de producció vitivinícola i d'emmagatzematge d'entorn del segle I d. de la n. e. En una segona fase l'espai queda totalment transformat en un complex que sobrepassà el primer, tant per extensió com per capacitat productiva, amb una especialització vitivinícola a inicis del segle II d. de la n. e. La tercera fase és una reforma del complex vitivinícola entre els segles III i IV d. de la n. e. I la darrera d'època visigòtica, un cop amortitzat el complex

al segle V d. de la n. e. Seguidament, es descriuen les dues darreres fases (figura 3 i 4).

Durant la tercera fase, la vil·la serà modificada de manera que entre el segle III i IV d. de la n. e, es transformen part de les seves dependències sense perdre l'estructura organitzativa de la fase precedent. Un testimoni de les darreres reformes és un retall al sòl on es dipositaren fragments petits i mitjans de pintura mural que es va interpretar com una possible cubeta de calç, sota la qual va aparèixer un conjunt de ceràmica datada als segles III-IV d. de la n. e. Així doncs, tot i que amb una certa reducció dels espais productius encara es produirà vi de manera intensiva. En aquest moment encara funcionen dues premses de biga i la gran *cella vinaria* situada a la terrassa inferior. A més de la construcció d'un gran dipòsit situat al sector oriental ja a l'exterior del complex. Aquest gran dipòsit tenia unes mesures de 5,35 per 9,7 m, amb una potència conservada d'1,6 m i una capacitat de 86.000 l.

Figura 3. Estructures i planta de la fase 3 de l'Estrella. A dalt a l'esquerra conjunt de *lacii*, i a la dreta planta de l'establiment. A baix a l'esquerra el *lacus* abans de la seva reutilització, a la dreta el nivell de destrucció i incendi. Autoria: I. Moreno.

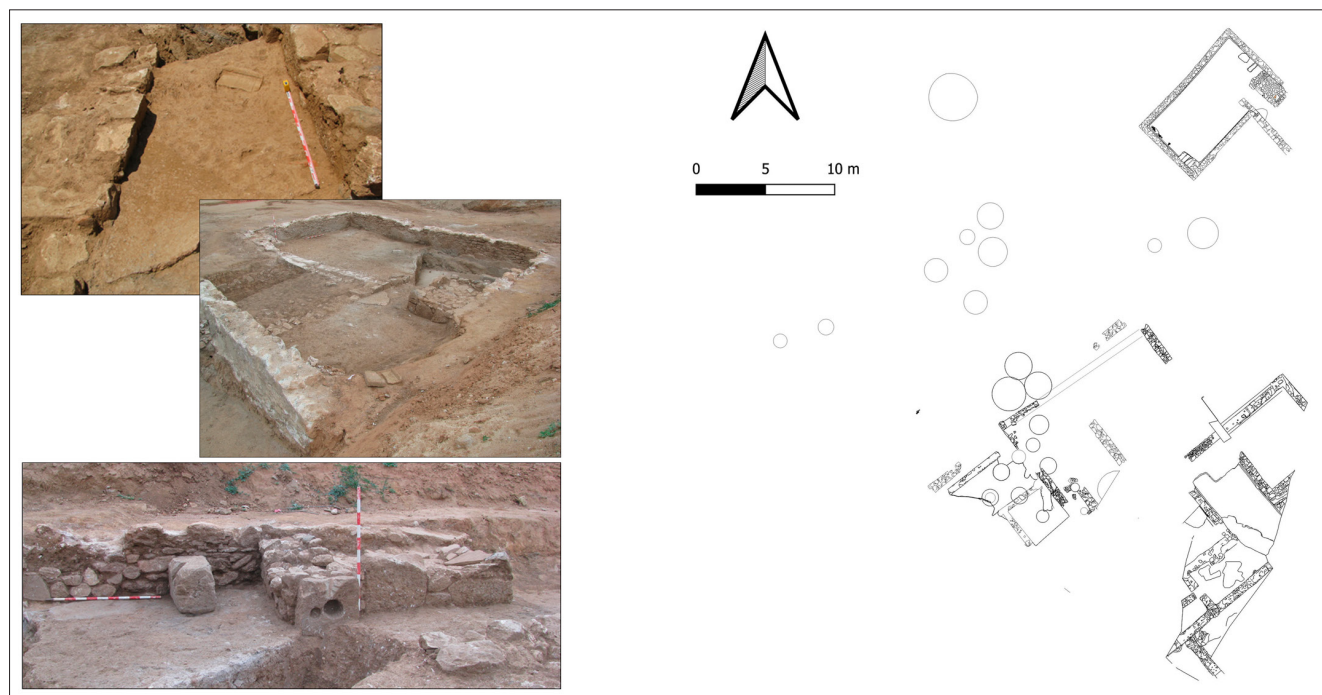

Figura 4. Estructures i planta de la fase 4 de l'Estrella. Moreno i Forn, 2024, Fig. 5 i 6.

L'activitat del complex arribà fins al segle v d. de la n. e., moment en què es documenta un gran nivell d'incendi i enderroc que va cobrir la major part de les estructures de la terrassa superior. La data és contemporània al rebliment dels encaixos de *dolia* a la plataforma inferior (Forn i Moreno, 2024, p. 97-98).

En la darrera fase, sobre els nivells d'incendi i amortització de tots els espais del complex vitivinícola s'evidencia una ocupació de diferents espais. S'han identificat dues àrees d'hàbitat, una al voltant de l'antic *torcularium* i l'altra dins el dipòsit construït durant la tercera fase amb una estructura similar a la dels vilatges visigòtics de fons de cabana. Aquests espais d'hàbitat es troben construïts utilitzant algunes estructures prèvies i materials reutilitzats, alguns d'ells procedents del desmuntatge d'una necròpoli propera. L'altre fet destacable d'aquesta fase, és l'enterrament de sis individus perinatals en fossa simple dins dels espais domèstics. La plataforma superior s'ocuparà amb un sitjar amortitzat als segles VI-VII, i alguns encaixos de *dolia* entorn de l'antic *torcularium* que podrien funcionar amb una premsa de pressió directa. La transformació, doncs, estaria indicant un canvi en la producció i la gestió econòmica del territori (Moreno i Forn, 2024, p. 393-397).

Els materials d'aquests dos períodes queden emmarcats en dues fàcies amb un horitzó dels

segles IV-V i un segon del segle VI. En el primer, els estrats relacionats amb la fase de reformes constructives del segle IV i del seu moment d'ocupació. Un primer nivell d'ús de les habitacions entorn del *torcularium*, tenia la presència dels següents materials: TSAD Hayes 58B, TS Lucente, ceràmica de cuina africana L. 10, Ostia III 261, Ostia III 332, Ostia I-270, Ostia II 302, Ostia III 108, Ostia III 267A i B, àmfora africana Keay 4 i 6, i àmfora bètica Dr. 23B.

Al *lacus* gran, es disposa d'un nivell d'ús de l'estructura durant les primeres fàcies amb TSAC Hayes 50B, TSAD Hayes 58B i 60, TS Lucente Luis 27 i Pernon 27, Lamb.10 tardana. Pel que fa a la ceràmica de cuina importada trobem Ostia I 332 i Ostia II 267, i les olles Oc/1.9 i 48 (Macias, 1999), a més de l'àmfora bètica Dr. 23 i l'oriental LRA3.

Més important és el volum de material dels nivells d'incendi i destrucció que posen punt final a l'assentament agrícola. Pel que fa a la vaixela fina es documenten les formes de TSAD Hayes 50B, 58B, 59A i B, 61A, 64, 79, 80B, 81, 87A i B, TS Lucente Pernon 27 i 37A i DSP Rigoir 1A i B, 2,3A, 6A, 15, 16 i 18. També en destaca una llàntia TSA Atlante IX, únic exemplar de làmpada dels contextos estudiats. La ceràmica de cuina importada es caracteritza per les Ca/13/14/17/26, Cb/14.3 /18/24 i Oc/1, 1.3, 1.6, 6, 7.6, 15.6, 22, 28, 44,

48.5 (Macias 1999), on destaquen dues importacions de Lipari Cb/Lip3 i 8.9, i ceràmica daurada. A més de gerres Fulford-Peacock 47B i 53 i dos Morters Fulford-Peacock 13C i 22. I finalment, pel que fa al repertori amfòric hi ha els envasos de procedència africana Keay 23, 25 en les variants B, G, W, 26 F i J, 27B, 35B, 36B, àmfora bètica Beltran 72 i Dr. 23Ai B, àmfora oriental LRA 1, 3 i 4. Aquest conjunt se situa ja a la segona meitat del segle v, amb materials que permeten allargar la datació fins a arribar al segle vi.

El segon grup de materials força interessant, és el constituït pels nivells d'ocupació i d'hàbitat del segle vi. En aquest sentit, al *lacus* gran, al tercer nivell corresponent a l'estrat d'ús de la darrera ocupació que funcionarà com a hàbitat, hi trobem ceràmica grollera Ca/Dau/3, Oc/1/8/49 (Macias, 1999), amb produccions de TSAD del segle iv i l'arribada de les àmfores orientals. Per datar aquest estrat, es completa a més, amb l'estudi de DNA de cinc individus infantils enterrats en fossa simple en el moment d'ús de l'hàbitat que donaven una cronologia dels segles vi-vii (Moreno, 2020).

A aquests cal afegir els nivells d'amortització del sitjar on es disposa d'exemplars de DSP Rigoir 1, TS Lucente Pernon 41, TSAD Hayes 9B, 50B, 59, 61B, 64, 68, 79, 87A i 87B, Atlante XL.III, 104B. Importacions de cuina africana L.10A, Ostia I-126, I-211, III-332, gibrell Uzita 2a, i morters Fulford-Peacock 3-22/1.13. Pel què fa a les àmfores, les africanes Keay 3/5, 4, 6, 7, 24, 25 variants B/C/W/Y, 35B, bètiques Dr. 23B, Keay 16, lusitana Almagro 50 C, i oriental LRA 1/3/4, a més d'elements espatulats. Així doncs, la datació dels materials de la TSAD amb les seves formes més tardanes a més dels gibrells i morters ens porta a un avançat segle vi.

Per tal de comparar les produccions de l'Estrella amb la resta d'assentaments, cal remarcar la presència les produccions de TSAD Hayes 79, 80B i 87, formes que arriben en moments més tardans dels conjunts arqueològics de la tarraconense (Járrega, 2013, p. 150).

3.1.2. Coll i Pujol 1 (Badalona)

La intervenció arqueològica d'aquest solar es va portar a terme entre 2018 i 2019 (Soberón, 2021). Es van documentar estratigràficament una sèrie d'estructures que es poden situar entre els segles v a. de la n. e. i vi d. de la n. e.

Estructurant aquest sector hi havia situada una via paral·lela al traçat de la costa (més endavant coincidint amb el traçat de la Via Augusta) amb estratigrafia de dos horitzons cronològics, el primer dels segles v-iv a. de la n. e, i el segon entorn del 130-50 a. de la n. e. Cal afegir, que durant la intervenció es van documentar una sèrie d'edificis construïts entorn de la via amb una cronologia d'inicis del segle i a. de la n. e. al segle iv-v d. de la n. e. Tots ells amb característiques clarament productives o funeràries, i en algun cas associades a la presència de militars i usos administratius propis de l'espai proper a la via (Soberón i Forn, en premsa).

Adossat al límit meridional de la via, entre el darrer quart del segle iii i inicis del segle iv d. de la n. e, es construeix un edifici sobre les restes d'un de precedent datat en època tardorepublicana. L'edifici, documentat parcialment, consta d'un primer àmbit que es modificaria notablement en una reforma posterior situada entorn del segle iv. Així doncs, l'espai serà compartimentat i quedarà obert a un passadís finalitzat amb una exedra. En aquest moment, el paviment està format per un *opus signinum*. Les remocions modernes van destruir part del jaciment de manera que es desconeix si al costat oposat del passadís hi hauria més àmbits.

Associat a l'edifici es va construir un mausoleu funerari amb sis fornícules a l'interior i vuit enterraments a l'exterior. Els sepelís no disposaven d'aixovar, i en destaca un en el qual hi havia tres individus enterrats de manera simultània, al fons, un esquelet masculí disposat de manera que recollia el cos d'un de femení, i als peus, un individu infantil. Les sepultures que es trobaven a l'exterior estaven disposades en diferents tipologies d'enterraments: amb caixa de *tegulae*, amb mur de maçoneria i base de *tegulae* i en àmfora. Dins del darrer grup hi ha les següents tipologies amfòriques: dues àmfores africanes Keay 25 E-I, una Keay 27, i dues àmfores lusitanes de possible forma Sado 3 i Lusitana 10 (Soberón, 2021, p. 56-59).

L'edifici va ser abandonat al segle v, i va patir una reocupació en una de les seves habitacions entorn del segle vi, que va provocar la desaparició de quasi tot el paviment existent on va ser disposat un *dolium*. Al mateix temps, s'hauria produït el saqueig del mausoleu funerari. L'esfondrament de l'edifici es va datar entorn del segle vi.

L'estratigrafia de la intervenció que aporta dades per al seu estudi són els nivells previs a la construcció de l'edifici (les fonamentacions no van aportar materials significatius),

on es documenta una àmfora lusitana Almagro 51C i una Keay 13. De la fase d'ús s'han recuperat exemplars de TSAD Hayes 56, 58, 59, 61, 95, DSP Rigoir 16, TSHT Drag. 37, i àmfora africana Keay 13A i 56. En canvi, la reforma de l'edifici sí que tenia materials associats que donaven una datació clara, així com la construcció i l'annexió de l'exedra on són significatius els materials següents: TSAD Hayes 91 i TSH tardana Drag. 37, que situaria els nivells al segle v.

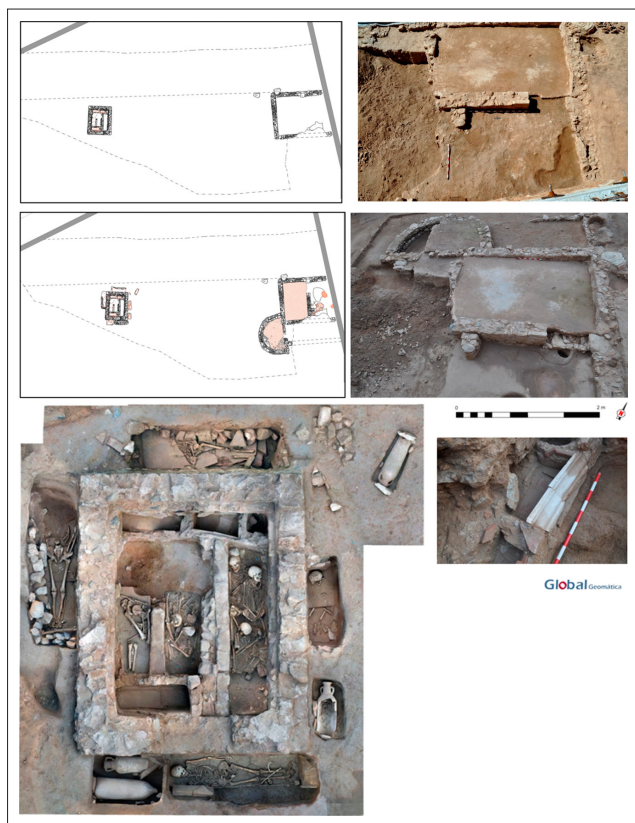

Figura 5. Evolució de l'edifici i mausoleu de Coll i Pujol. Autoria: M. Soberón.

Finalment, hi ha un segon conjunt de materials que documenten l'ocupació tardana i aporten una datació *post quem* del segle vi. L'enderroc de l'edifici està representat per DSP Rigoir 36B, TSAD Hayes 61A, 91A i 91B, 92,

una cassola de Lípari Cb/lip/3, i una àmfora africana LRA 4, a més d'un follis de Teodosi. De la darrera ocupació en destaca TS Lucente Lamb. 1/3, cassola grollera Ca/ Gox/33.15, àmfora bètica Almagro 51C i àmfora oriental LRA 4.

3.1.3. Can Peixau (Badalona)

A la vil·la anomenada Can Peixau, s'hi han documentat restes de la *pars urbana* (Font i Cussó, 1980, p. 74-77), de la qual és significativa l'existència d'un mosaic d'*opus sectile* datat del segle I d. de la n. e. (Barral, 1973). Així com també de la seva *pars fructuaria* on destaca la presència d'un *torcularium* per les evidències d'una fossa de maniobra i un *calcatorium* (Forn i Moreno, 2024, p. 77-78), que podria ampliar-se a més estructures similars en una zona excavada parcialment vers el sud de la parcel·la (Miquel, 2023). Entre el material recuperat durant el seguiment de l'enderroc de la casa forta medieval documentada des del segle XII, construïda sobre la *pars fructuria* de la vil·la, hi ha dos capitells i una imposta datades al segle IX (Rosàs, 1992, p. 135-142), tot i que podrien ser anteriors. Essent així, i tenint en compte la capella citada en la documentació medieval (Rosàs, 1999, p. 68), estaria indicant una continuïtat de culte que remuntaria, possiblement, des de l'antiguitat tardana.

Les restes constructives d'aquesta vil·la se situen en un espai molt proper a la riera de Sant Jeroni (actualment Rambla Sant Joan), en un turó sobre elevat respecte del traçat de la Via Augusta, trobant-se esglaonada vers el mar i delimitada per la via. La revisió dels materials recuperats de la fossa de maniobres i l'anàlisi de les estructures excavades el 1958, aporten una cronologia de la vil·la des del canvi d'era fins al segle v d. de la n. e, moment que hauria de situar-se l'amortització de la fossa de maniobres. La darrera fase seria coincident amb la de l'establiment de l'Estrella.

Figura 6. Reocupació del segle VI de l'edifici de Coll i Pujol. Autoria: M. Soberón.

En aquest sentit, es van revisar els materials on es va identificar ceràmica TS Lucente, TSAD Hayes 59, 67 i 91 i DSP Rigoir 1 (Forn i Moreno, 2024, p. 79).

També es van documentar dos enterraments situats a redós d'un edifici annex a la vil·la de Can Peixau (Font i Cussó, 1980, p. 72-74). El primer no tenia aixovar, encara que per les restes de claus trobats al seu entorn es va considerar com un enterrament en caixa de fusta. El segon tenia com a aixovar un plat de TSA A Hayes 3, fet que ens porta a una cronologia d'entre els segles II i IV d. de la n. e. (Forn i Moreno, 2024, p. 79).

Molt propers a la via, al costat meridional, es van exhumar l'any 1996 deu enterraments situats dins d'un recinte funerari del qual se'n van excavar tres murs. Aquests estaven construïts sobre nivells previs amb materials com TSAD i TS Lucente i àmfora africana Keay 25 que marquen un horitzó *post quem* de finals del segle III d. de la n. e. A l'interior del recinte, alguns dels sepelís aprofitaven els murs com a part de la construcció funerària. Dins es van comptabilitzar fins a onze sepultures corresponents a set adults i quatre infants. Els dos enterraments en àmfora corresponien a envasos africans (Padrós i Chavarria, 1999).⁶

3.1.3. El Veral de Vallmora⁷ (Teià)

El jaciment fou localitzat el 1966 per Lluís Galera, i va ser excavat de forma extensiva entre els anys 1999 i 2005, no obstant encara avui segueixen les excavacions programades. Se situa en un terreny esglaonat i proper al torrent de Vallmora. Es tracta d'un establiment rural especialitzat en la producció vitivinícola de la qual s'han establert fins a vuit fases constructives o de reformes. Segons els seus excavadors, la fase fundacional de l'establiment se situa entre la segona meitat del segle I a. de la n. e. i la primera del segle I d. de la n. e., amb petites estructures destinades ja a la producció de vi. Les fases més importants se situen entre la segona meitat del segle I d. de la n. e. i el període flavi-antoní, quan l'establiment augmenta la seva extensió considerablement. D'aquest període en destaca el *torcularium* amb la presència de sis premses funcionant simultàniament, a més de la disposició de diverses *cella vinaria* per a l'emmagatzematge del vi.

Dins del període que s'aborda en aquest estudi, l'establiment pateix una darrera reforma situada a la segona meitat del segle II d. de la n. e. quan a conseqüència de l'esfondrament del *torcularium*, es construeix una gran sala de premsatge de 65 m² amb dues premses de vi que doblen la capacitat productiva que tenia l'establiment fins al moment. Les noves instal·lacions funcionaran fins a inicis del segle IV, moment en què s'inicia la seva decadència i només es mantindrà la producció residual d'una de les premses fins a inicis del segle V. És llavors quan s'inicia l'amortització i espoli del jaciment (Martín et al., 2007, p. 199-200).

Ja al segle VI-VII, l'espai s'ocupa de nou amb la construcció d'una habitació de 10 m². Les parets estaven bastides de pedra lligada amb calç i terra batuda i una llar a l'interior. Al seu entorn s'hi van excavar sis sitges per emmagatzemar el gra i cinc enterraments que es corresponien a dos adults, dos adolescents i un perinatal en àmfora (Martín et al., 2007, p. 200-201).

Figura 7. Enterraments del recinte situat a la Via Augusta proper a la vil·la de Can Peixau. Autoria: P. Padrós.

⁶ La revisió del nombre d'enterraments es va publicar a Gurri i Ribas, 2018.

⁷ No s'han inclòs els materials d'aquest jaciment, ja que les memòries no es troben publicades i en les publicacions recollides en la bibliografia aquestes dades no hi figuren.

3.1.4. Can Sentromà (Tiana)

Es tracta d'un jaciment situat en el pendent suau d'un turó esglaonat on es troba molt propera la riera de Montalegre. Les estructures documentades en les escasses excavacions realitzades entre la dècada dels anys trenta i finals dels anys 80 del segle xx, han identificat la *pars fructuaria* de la vil·la. Això no obstant, per les restes materials dels elements documentats s'especula la situació de la *pars urbana* se situaria sota la masia actual, de manera que la vil·la tindria una pervivència fins a l'alta edat mitjana quan per fonts documentals es coneix que hi havia una capella (Prevosti, 1981a, p. 189-196).

La part productiva se situa entorn d'un pati o espai obert en el qual es documenten dues agrupacions d'estructures, unes a la part septentrional del pati i la resta al costat oposat. Els resultats de les intervencions arqueològiques més rellevants van ser publicats per Guitart (1970), qui marcava una forquilla cronològica de la vil·la entre el segle i d. de la n. e. i el segle iv d. de la n. e. Amb tot, el conjunt de la vil·la presenta una seqüenciació de fins a vuit fases, la més significativa seria la construcció de noves dependències dedicades a la producció vitivinícola durant la segona meitat del segle ii d. de la n. e. En aquest moment es construeix una gran sala de premsatge a septentrí i un gran àmbit que

va ser interpretat com un magatzem o estable a meridà (Gurt i Fernando, 1987, p. 191). També s'han documentat altres elements de la vil·la i restes de la *pars urbana*, com és el cas d'un petit *balneum* situat al sector occidental (Padrós, 1969, p. 4). Per la seva similitud constructiva amb el gran àmbit anomenat magatzem o estable, es va proposar la adscripció cronològica de la seva construcció en el mateix moment. Al que cal afegir l'aparició d'un mur que connectaria la zona termal amb les estances del sector sud del pati, elements datats per Guitart al segle ii d. de la n. e. Segons Padrós, es van excavar dos forns, que en revisar la documentació fotogràfica, per les seves característiques i els paral·lels que s'ha documentat a l'ager, podrien correspondre's a dues fosses de maniobra que formarien part d'una sala de premsatge.

Al segle iv, o a cavall entre aquest i l'anterior, es reformen les estances de les ales nord i sud del pati. En aquest sentit, es recreix la cota de les primeres augmentant-ne la capacitat de producció i es construeix una nova premsa, fet que s'evidencia per l'existència d'un nou *lacus*. El dipòsit presenta una doble cubeta que es podria interpretar com un *calcatorium* associat a un *lacus* de recepció. A l'ala meridional es construeix una nova sala de premsatge on s'identifica la marca d'un *lapis pedicorum in situ* i un *lacus* associat (Peña, 2010, p. 425). L'amortització de les estructures se situa a

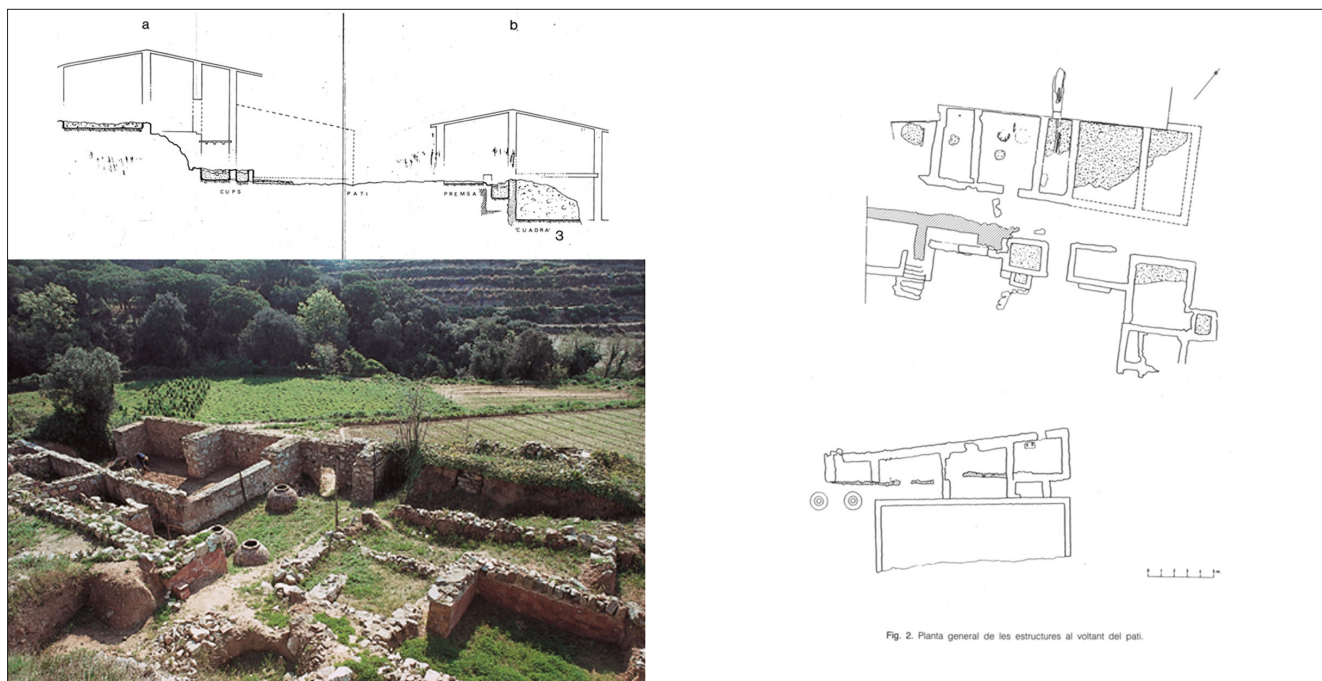

Fig. 2. Planta general de les estructures al voltant del pati.

Figura 8. Vil·la de Can Sentromà. A dalt a l'esquerra secció transversal de l'excavació (Subias, 1985), a baix a l'esquerra fotografia de la terrassa inferior (Museu de Badalona), a la dreta planta de l'excavació (Gurt i Ferrando, 1987, Fig. 2).

finals del segle v, si bé podria anar una mica més enllà. És significativa l'aparició d'una moneda tardana als nivells d'abandonament. Entre els materials recollits es van trobar fins a quatre monedes d'època tardana que van ser publicades però sense especificar-ne l'estrat d'origen: Magenci (306-312), Constanci Gal (351-354) i Constanci III (421) (Padrós, 1969, p. 5). Els materials arqueològics presents al jaciment van poc més enllà del segle vi (Járrega, 2013, p. 147).

D'aquesta darrera fase es van documentar dos enterraments tardans amb caixa de teula a doble vessant, que per vinculació a dues peces, una de les quals una sivella escutiforme, serien datades al segle vi (Subias, 1985, p. 25). Es tractaria d'una reocupació del jaciment un cop amortitzades la major part de les estructures dedicades a la producció agrícola.

Els estudis dels materials van ser publicats en dos treballs (Guitart, 1970), i posteriorment un recull del material d'intervencions anteriors per Subias (1985). Dins l'horitzó cronològic objecte d'aquest estudi en destaquen els següents materials: TSAD 58, 59, 61 A/B, 67, 76, 80A, 93A, 99 i 104A, a més d'una possible 91D i 194B,⁸ TSH tardana Drag. 37, TS Lucente Lamb.1/3, DSP Rigoir 2, 3 i 18. Pel què fa al material amfòric es troben envasos africans Keay 25B, 33, 35, 52, i també d'orientals LR1 i possible LR2,⁹ i finalment pertanyent al repertori de cuina africana, Ostia IV; 59 i 61; Ostia III, 267 i Ostia I, 15 i 261.

3.2. JACIMENTS EXCAVATS PARCIALMENT

3.2.1. Ca l'Alemaný (Badalona)

Situada a una certa alçada respecte del mar, la vil·la es troba propera a la riera de Sant Jeroni i d'un brollador natural que té el mateix nom que la masia actual. Les intervencions arqueològiques en aquest punt es van portar a terme per M. Prevosti i el Museu de Badalona el 1977. Dos anys abans, Guitart i Vaello havien excavat

un enterrament en teula d'aspecte tardà que no va aportar materials (Prevosti, 1981a, p. 60-61).

Durant la intervenció en extensió d'un sector de la vil·la es van exhumar fins a vuit habitacions d'un espai que va ser considerat com el bany privat de la residència. Tot i l'aparició d'un paviment d'*opus signinum* amb *crustae* de pissarra negra i pintures murals amb decoracions figurades de dofins i elements marins, Prevosti considera que ens trobem davant d'una vil·la rural poc sumptuosa. A partir dels materials recuperats, es va datar la vil·la amb una cronologia d'inicis del segle i a. de la n. e., encara que el moment constructiu del *balneum* s'hauria de situar a finals del segle i, principis del segle ii d. de la n. e. Als nivells d'amortització de les estructures es van documentar ceràmiques que aporten una cronologia *post quem* del segle iv d. de la n. e. (Prevosti, 1981a, p. 60-111).

3.2.2. Ca l'Andreu i Can Fàbregues (Tiana)

La vil·la ha sigut identificada per alguns autors com a Tiziana, nucli que es convertiria en l'origen de l'actual població i es troba citada entorn del 989.¹⁰ Les primeres notícies són de la dècada dels 60 del segle xx, quan J. Padrós va documentar les restes de diferents murs pertanyents a la *pars urbana* i altres de la *pars fructuaria* de la vil·la. Les intervencions arqueològiques fetes posteriorment i publicades per Prevosti (1981a, p. 196-206) van documentar les restes d'un hipocaust en una habitació amb exedra pertanyents als banys privats de la vil·la. La cronologia d'aquestes dependències se situa entorn d'inicis del segle ii d. de la n. e. i la seva amortització sembla que es produiria a finals del mateix segle o inicis del iii d. de la n. e. La presència de TSA D recollida als entorns de la vil·la sembla que podrien indicar la seva ocupació al llarg del baix Imperi i una continuïtat fins a l'actualitat.

3.2.3. Can Teixidor (Alella)

Situades sota el turó de la Serreta, proper a la riera de Sistres, es van recuperar les restes de dues habitacions que formarien part d'una vil·la o establiment rural.

⁸ Les possibles formes 91D i 194B van ser publicades amb una altra referència per Guitart el 1970.

⁹ Com en el cas anterior, aquestes dues peces no van ser catalogades amb aquesta referència que s'ha modificat en fer una revisió de la publicació de Guitart.

¹⁰ La cita d'una vil·la amb el nom Tiziana és al *Liber Antiquorum* de la Catedral de Barcelona.

Malauradament, per les descripcions i la planta que es coneix no es poden atribuir a cap tipologia concreta, encara que la recuperació del que semblen *bipedalis* i *tegulae mamatae* podríem assumir la possibilitat de tenir uns banys privats o si més no, habitacions calefactades. Al seu entorn, anys més tard, es van excavar tres sitges de les quals també se'n va recuperar materials del període que s'estudia. Prevosti (1981b, p. 233-243) en va fer l'estudi del material recollit per Ll. Galera durant les dues prospeccions que hem descrit.

3.2.4. Cal Ros de les Cabres (Masnou)

Situat entre el traçat de la Via Augusta i la línia de la costa, a finals del segle XIX, aquesta vil·la fou descoberta pel propietari de la masia que dona nom al jaciment. Se situa en una gran extensió de terreny molt propera al pas del torrent d'Ase. Es van exhumar diverses estances, tant de la seva *pars urbana* com de la *pars fructuaria*. El propietari en va excavar fins a cinc de la *pars urbana*, una d'elles redescoberta per Serra Ràfols quan es va extreure el mosaic que va ser emplaçat a l'actual seu de Barcelona del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Posteriorment, Lluís Galera, el 1959, va fer-ne una nova excavació parcial (Prevosti, 1981b, p. 59-84). L'any 1984 i el 1988, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya va fer dues campanyes programades per tal de delimitar el jaciment. Les campanyes van resultar infructuoses per la profunditat en què es podien trobar les restes o bé el seu baix estat de conservació. L'any 1989, els rebaixos de terra per urbanitzar l'entorn van posar al descobert restes de la vil·la que no es coneixien. Així doncs, es van fer dues intervencions preventives el 1989 i el 1990. El resultat va posar a la llum diverses estructures pertanyents a la *pars rustica*: cinc habitacions en bateria obertes a un pati central on hi havia un conjunt de sis *dolia* i dos dipòsits, a més de dos forns (Burés i Marquès, 1991, p. 115-116). Per la producció dels forns vinculats al centre vitivinícola les estructures s'haurien d'associar a una fase pròxima al canvi d'Era, segle I d. de la n. e., havent-hi una reforma al segle III d. de la n. e., documentada durant la intervenció de 1989 (Marquès i Burés, 1990, p. 31).

Els materials de la primera excavació van ser extraviats. No obstant això, els de les intervencions parcials fetes a mitjan segle XX es troben avui al Museu Municipal del Masnou. A partir de la documentació gràfica, Barral (1973) va datar els mosaics entre els

segles II i III d. de la n. e., així com el que es troba exposat a Barcelona, a mitjan segle IV d. de la n. e. Als entorns de la vil·la també es van localitzar elements d'una possible necròpoli tardana de la qual en destaca una agulla d'or, i una cista. Segons fonts orals sembla que hi hauria monedes baix-imperials, havent-ne documentat una a més de dos capitells corintis un dels quals es podria datar del segle V d. de la n. e.

3.3. JACIMENTS PROSPECTATS AMB ESTRUCTURES DOCUMENTADES

3.3.1. Les puntes o Can Rivièr (Badalona).

La vil·la va ser localitzada al vessant meridional del turó d'en Seriol, molt propera al torrent de Vallmajor el maig de 1949.¹¹ Estava situada a escassos metres del traçat de la Via Augusta i s'estimava que podia tenir una extensió —o si més no s'hi van documentar estructures constructives—, d'uns 100 m en sentit nord-oest/sud-est i 80 m en sentit nord-est/sud-oest. Cuyàs en va documentar diversos àmbits del que sembla que serien dues fases d'un edifici, una d'època alt-imperial i la segona d'època baix-imperial (Prevosti, 1981a, p. 170).

Figura 9. Vistes de les estructures conservades de la vil·la de Can Rivièr als anys 50 del segle XX. MB. Al. Fons J.M. Cuyàs.

És pràcticament impossible determinar com estaria estructurat l'edifici, tot i que per les observacions del seu excavador hi hauria una sèrie d'habitacions en bateria,

¹¹ Actualment, i segons les descripcions de la seva localització, la vil·la se situaria entre el camí de les Guixeres i l'autopista C-31, lloc on hi ha actualment unes cotxeres d'autobusos.

totes elles pavimentades amb *opus signinum*. De la possible *pars urbana* només va observar algunes habitacions amb *opus signinum* tessel·lat de peces blanques i negres.

Finalment, és interessant destacar que a l'extrem situat a nord-oest, es va excavar una fossa rectangular, on es va recuperar gran quantitat de material, sobretot elements sumptuosos de la *pars urbana* on hi havia fragments arquitectònics de marbre i de pintura mural de diversos colors. Els nivells de rebliment, que es trobaven sota una capa de cendres interpretada per Cuyàs com uns nivells de destrucció de l'edifici, van permetre fer l'estudi del material (Prevosti 1981a, p. 174). Entre els materials, en destacava la presència majoritària de TSAD.

3.3.2. Can Botinyà

Als entorns de l'actual casa, al terme de Badalona a tocar de Santa Coloma de Gramenet en un terreny esglaonat i proper a la riera de Sant Jeroni, els propietaris d'aquesta masia documentada ja a l'època medieval van anar recollint el material arqueològic que emergia dels camps en llaurar-los. Malauradament, és una recollida superficial i molt aleatòria. Tot i això, s'hi van recuperar materials que es poden adscriure al baix Imperi. També es va documentar durant les remocions d'un camp proper deu enterraments en teula que segons Prevosti (1981a, p. 51-60) havien de ser tardans.

3.3.3. Les bòbiles del Submarí i Can Renom

Als marges de la carretera Antiga de València, a Badalona, hi havia instal·lades diverses bòbiles on es van documentar restes d'estructures i elements materials mobles recollits per Cuyàs abans de la seva urbanització durant les dècades dels 40 als 60 del segle xx. En destaquen la bòbila del submarí i Can Renom, dos punts que podrien formar part d'un mateix assentament. En el darrer emplaçament, hi trobaren part de la tapa d'un sarcòfag que es conserva al Museu de Badalona, aquest representa a Sidrac, Misac i Abde Nagó cremant al forn de Babilònia. Aquesta escena bíblica es troba representada a les catacumbes de Priscil·la a Roma, que va ser datat a finals del segle iv d. de la n. e. (Sotomayor, 1973, p. 102-103).

3.3.4. Alella (autopista)

El jaciment té una gran extensió i va ser arrasat per la construcció de l'autopista A-19, el 1968. Els materials recuperats durant la construcció del vial provenen de la recollida superficial, i d'una sitja i un *lacus*. La vil·la estaria situada entre els torrents de Vallcirera i Sistres, propera al camí del Mig. També s'han documentat restes d'enterraments en teula (possiblement tardoromans), dos forns, i alguns elements que indiquen la presència d'una possible *pars urbana* a més dels propis d'un establiment rural dedicat a la producció vinària. Es van recuperar restes de terrissa cremada provinents d'un forn amb la forma Pascual 1 (Prevosti, 1981a, p. 220-231)

3.3.5. Can Llinàs (Alella)

Als entorns de l'actualment masia s'hi havia documentat enterraments i materials romans en superfície. El 1969, es va fer diversos sondejos dels quals només van exhumar un dipòsit i dues sitges, una de les quals contenia exclusivament material ibèric. Dins del dipòsit es va trobar un tresor ocultat de monedes de la segona meitat del segle III (Gurt, 1977). Pels materials apareguts, Prevosti (1981a, p. 246-257) situa la vila entre el segle I a. de la n. e. i el segle III d. de la n. e., encara que devia perdurar fins al segle V d. de la n. e. L'any 1988, es va excavar de forma il·legal un forn, i també s'han recuperat restes d'elements pertanyents a un hipocaust i a plaques de marbre (Prevosti et al., 2017, p. 255-285). Més recentment s'han estudiat alguns fragments de vidre recuperats d'aquest jaciment, entre els quals una balsamera o ungüentari fet a motlle de fabricació oriental que possiblement representava el cap de Medusa amb una datació del segle V d. de la n. e. (Clariana et al., 2021).

4. ANÀLISI DELS JACIMENTS ESTUDIATS

Descrits els principals establiments de l'ager *baetulonensis* que s'adscriuen a cronologies del baix Imperi, seguidament s'analitzaran alguns elements comuns tant pel que fa a les seves estructures com per la cultura material recuperada.

Pel que fa a la cultura material, les produccions que marquen aquest horitzó baix-imperial presenten un conjunt bastant homogeni i coherent amb els lots ceràmics coetanis provinents dels diferents nuclis urbans i rurals del *conventus Tarraconensis*. Cal esmentar novament que són els assentaments excavats estratigràficament i en extensió els que aporten una major informació. És per aquest motiu, que s'ha fet un estudi exhaustiu dels materials de les intervencions de Coll i Pujol i l'Estrella, que ja s'han descrit en els apartats anteriors (vegeu 3.1.1. i 3.1.2.). Comparativament, els materials presenten unes característiques coincidents que permeten establir clarament les fàcies del baix Imperi. Contràriament, s'observa una certa divergència entre els dos establiments amb les noves ocupacions al segle VI, un cop amortitzades les estructures de les fases anteriors. Així doncs, a l'Estrella, on s'ha documentat espais productius i d'hàbitat, trobem una certa continuïtat tant pel que fa a la tipologia de formes com a la procedència dels materials. En canvi, a Coll i Pujol, on s'identifica un sol espai d'emmagatzematge, el repertori de materials és més reduït i hi predominen les produccions locals.

Així doncs, tal com es mostra a la gràfica (vegeu Fig. 10), les TSAD són predominants en tots dos establiments. Si es comparen amb les produccions recollides en la totalitat dels establiments del territori que es mostren la taula de la figura 11 (on s'expressen el mínim d'individus documentats), s'estableix una comparativa que ha estat representada en una taula i un plànol (Fig. 12). Així doncs, els resultats més rellevants són, pel que fa a les formes coincidents del segle IV TSAD Hayes 58, 61 A i 61 B, i ja a la segona meitat de segle IV la forma TSAD Hayes 64. Els únics assentaments on es documenten materials més tardans, que podrien arribar fins al segle V i allargar-se fins al VI, són sis: Ca l'Alemaný, Can Rivièra, Les Flors, Can Sentromà, Alella i Can Llinàs, on cal sumar els ja comentats de l'Estrella i Coll i Pujol. En aquests, els exemplars recuperats de formes de TSAD, no són tan coincidents, si bé s'ha de destacar la forma 91 en les variants C/D i la 80 B. A més de coincidir en la introducció de produccions com són les DSP.

En referència a la presència de monedes, la seva encunyació és anterior a la dinastia valentiniana (361-408), quan l'aprovisionament de monedes decau

considerablement, fins a ser gairebé inexistent després de la mort de Teodosi I el 395. És el moment en què el fenomen de la imitació és molt present i en certa manera acceptat per pal·liar la manca de moneda (Teixell, 2010, p. 72). Tal com es mostra a la taula i plànol de distribució (Fig. 13), la presència de monedes és molt desigual als diferents assentaments, dels quals en destaquen la gran quantitat de peces recuperades a l'Estrella, la majoria d'elles en els estrats d'amortització de les estructures al segle V, i en les del segle VI. Un cas similar és el que es documenta a Barcino, on a partir del segle V i VI, es manté la circulació de moneda antiga de petit valor, denominada residual, associat a petites transaccions econòmiques quotidianes (Berdún, 2012, p. 115).

Pel que fa a l'arquitectura i funcionalitat s'infereix un patró d'assentament homogeni, fet que permet establir fases cronològiques coincidents. Les primeres ocupacions se situen entorn del canvi d'Era, si bé en alguns casos podria enrederir-se a finals del segle anterior. En la majoria, però, són les fases d'època flàvia i antonina les més rellevants, fet que s'evidencia especialment en aquells que han estat excavats en extensió i estratigràficament, dels quals se'n coneixen més estructures. És en aquests espais on es documenta una reforma considerable i la construcció de nous espais productius al llarg del segle IV i amb una continuïtat fins al segle V.

Així doncs, es pot afirmar que a l'*ager baetulonensis*, la tipologia i funcionalitat dels assentaments durant el baix Imperi són principalment de caràcter productiu (Fig. 14). S'observa una continuïtat de les estructures de producció vitivinícola en espais que ja estaven explotats en època alt-imperial. En aquest sentit, hi ha fins a deu assentaments on només es documenten estructures de la *pars fructuaria* i sis on s'identifiquen també espais de la *pars urbana*. Sense tenir en compte l'establiment de Coll i Pujol 1 que per les seves característiques no és assimilable a la resta.

Pel que fa les *villae* amb elements sumptuosos o aquelles on s'identifiquen clarament espais residencials, quedarien abandonades al segle IV, o bé, es reformarien per instal·lar-hi espais productius. Amb tot i això, hi hauria dues excepcions la vil·la de Cal Ros de les Cabres, i amb molta cautela Can Llinàs, on es documenta la presència d'un capitell d'ordre corinti adscrit al segle V.

Pel que fa als enterraments, aquests s'associen a les *villae*, on se n'ha documentat el nombre més gran. Tanmateix, és cert que s'han excavat

Can Butinyà	DSP Rigoir 4 o 6	Can Sentromà	TSHT 37
	TSAD Hayes 61a, 64		TSAD 61A, 58B, 59, 67, 80, 76, 99, 104
Ca l'Alemany	TSAD estampada		TS Lucente 1/3
	TSAD fons		DSP Rigoir 2 i 3
	TSAD Hayes 61a, 63, 80	Can Fàbregues i Ca l'Andreu (Tiana)	TSAD Hayes 61A, 64, L2
Molí d'en Grau Marimon	TSAD	Can Ventura (Montgat)	TSAD
	TS Lucente L 1/3B o 2/37	Alella (autopista)	TS Lucente L1/3
Can Renom	Tipus Sentromà (DSP)		TSAD Hayes 50, 58, 61, 87 o 99
Can Peixau	TSAD Hayes 58 B, 64, 65	Can Teixidor (alella)	Tipus Sentromà (DSP)
	TS Lucente		TSAC
Pomar de Dalt	TSAD		TSAD Hayes 61 A, 64, L56
	TSAC Hayes 50A		TSAD taronja estampada
Can Rivièrè	TSAD Hayes 58 B, 61A, 64, 66, 78, 91C, 98, L2		TSH tardana
	TSH tardana	Can Llinàs (alella)	Tipus Sentromà (DSP)
	TS Lucente L1/3		tresoret del s. III
Turó d'en Seriol	TSAD Hayes 58		TSAD decorada
Les Flors	Grisa estampada (DSP)		
	TSAD		
	TSAD Hayes 58 B		
	TSAD Hayes 91C		
	TS Lucente		

Figura 10. Gràfica comparativa on es pot veure els percentatges de la procedència dels materials estudiats a les intervencions de l'Estrella i Coll i Pujol (representació del NMI). Elaboració pròpia.

estratigràficament molt pocs jaciments. Ja en el període del segle VI, només es documenten enterraments a l'Estrella i el Veral de Vallmora en espais propers a les reocupacions associades a espais d'hàbitat. Pel que fa als espais associats al culte cristià, només en els nuclis de Can Peixau i Can Sentromà hi ha evidències d'una possible pervivència de culte o d'una petita comunitat religiosa de forma indirecta, per la presència de capelles privades dins de les masies ja en època medieval.

Dins d'aquest panorama és una excepció Coll i Pujol 1, ja que és l'únic assentament que s'inicia durant el període del baix Imperi, si bé és cert que s'assenta sobre una construcció precedent molt més antiga i, per tant, no seria una ocupació *ex nihilo*. A més, presenta en un període curt de temps des de la seva construcció una remodelació amb una voluntat monumentalitzant de l'edifici, encara que no s'ha conservat repertoris materials sumptuosos. La seva funcionalitat també cal matisar-la, ja que si bé és cert que podria tractar-se d'una vil·la, la seva situació prop a la via, la línia de la costa i molt proper a dos espais agrícoles com l'Estrella i Can Peixau, permetrien proposar un ús com ara una *mansió* o estar relacionades amb un espai de culte. Cal tenir en compte la seva relació amb el mausoleu edificat

a redós i que és l'únic d'aquest període que trobem en el territori baetulonensis.^{12, 13}

Finalment, només en els jaciments que s'han excavat estratigràficament s'ha documentat estructures d'hàbitat del segle VI. Aquests són en espais reocupats que se situen sobre nivells d'amortització de la fase anterior i que es componen per habitatges extremadament senzills de planta rectangular més similars als vilatges visigòtics, on podrien viure grups familiars reduïts. En els dos establiments on s'han documentat, l'Estrella i el Veral de Vallmora, trobem associades sitges que ens parlen d'un canvi també en el model econòmic. Aquest factor ha estat estudiat sobretot pel cas de l'Estrella on en destaca també la presència d'elements com una esquella que juntament amb altres evidències arqueològiques inferiria una activitat ramadera en aquest moment (Moreno i Forn, 2024, p. 83). A més, en tots dos casos també hi ha enterraments associats, si bé de nou cal destacar l'Estrella, ja que només s'hi han documentat enterraments perinatals en dipòsits simples

¹² La problemàtica en identificar espais de culte al suburbi associats a esglésies funeràries o altres edificis de culte s'ha tractat anteriorment (Utrero, 2009), sobretot, en centres urbans (Gurt i Sánchez, 2010; Chavarría, 2010)

¹³ Dins l'espai urbà de Baetulo, si que trobem un mausoleu funerari que també podria relacionar-se amb l'exedra d'una petita església amb una cronologia similar (Gurt et al., 2020, p. 134-135).

dins dels espais destinats a hàbitat. Un cas similar s'ha documentat a Can Ferrerons (Premià de Mar) (Coll et al., 2019, p. 214).

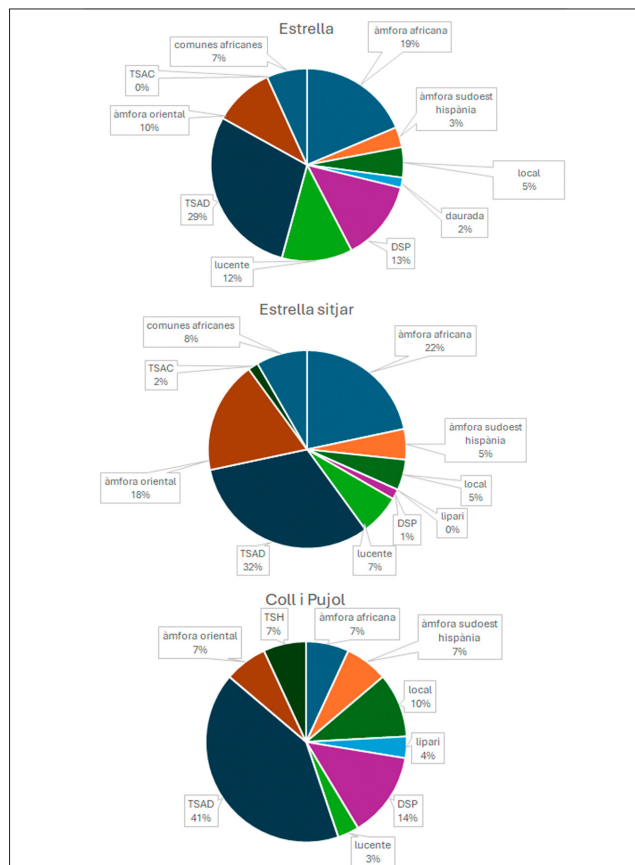

Figura 11. Taula elaborada amb els materials estudiats per Prevosti (1981) i recollides en el nostre treball (representació del NMI). Elaboració pròpia.

Amb tot, el fet que la recollida de materials en aquests assentaments sigui selectiva o en intervencions arqueològiques amb resultats molt parcials, les cronologies més tardanes podrien estar infrarepresentades. Les produccions d'aquest període, la ceràmica grollera i els envasos amfòrics són molt més nombrosos que no pas la vaixel·la fina, així i tot, eren materials que es desestimaven en les recollides de material en prospeccions antigues o bé no han sigut publicades. Aquest biaix es repeteix en el cas de les estructures, sovint mal documentades per la seva conservació precària. Convé posar en relleu la gran presència de materials residuals a tots els jaciments estudiats, ja que són espais ocupats des de la tardorepública, i intensivament al llarg dels dos primers segles de l'alt Imperi.

Tenint en compte el què s'ha exposat se n'extreuen les següents reflexions. La primera és la continuïtat que es viu entre els segles IV-V, i que s'observa en tots els assentaments rurals. I la segona és el canvi ja al segle VI, tant pel que fa a estructures com a l'economia dels assentaments. La transformació del camp i de les *villae* és un procés lent que travessarà per diversos canvis en l'arquitectura i en l'organització espacial, però no s'abandonarà com a espais d'hàbitat o gestió del territori (Revilla, 2008, p. 118-119). La manca de registre arqueològic tant per la quantitat de dades com la condició amb què ens han arribat no permet fer una lectura més exhaustiva de caràcter polític,

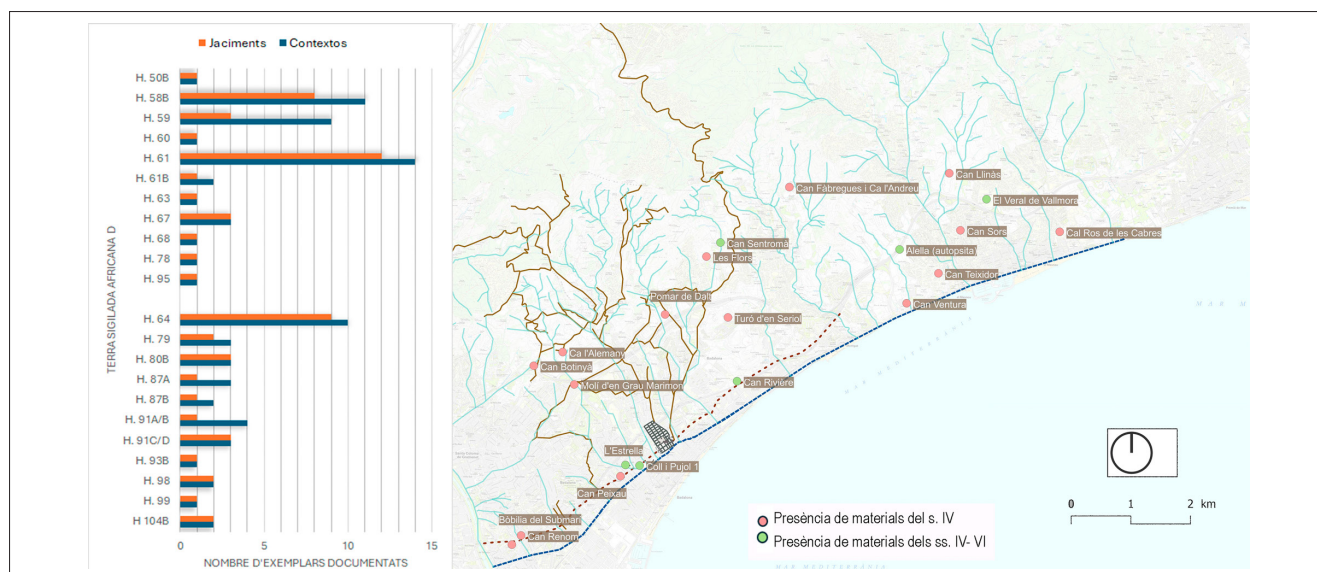

Figura 12. Taula amb les formes de TSAD recuperades als diferents assentaments (representats únicament a valor d'un individu documentat per jaciment) i plànol de distribució. Elaboració pròpia.

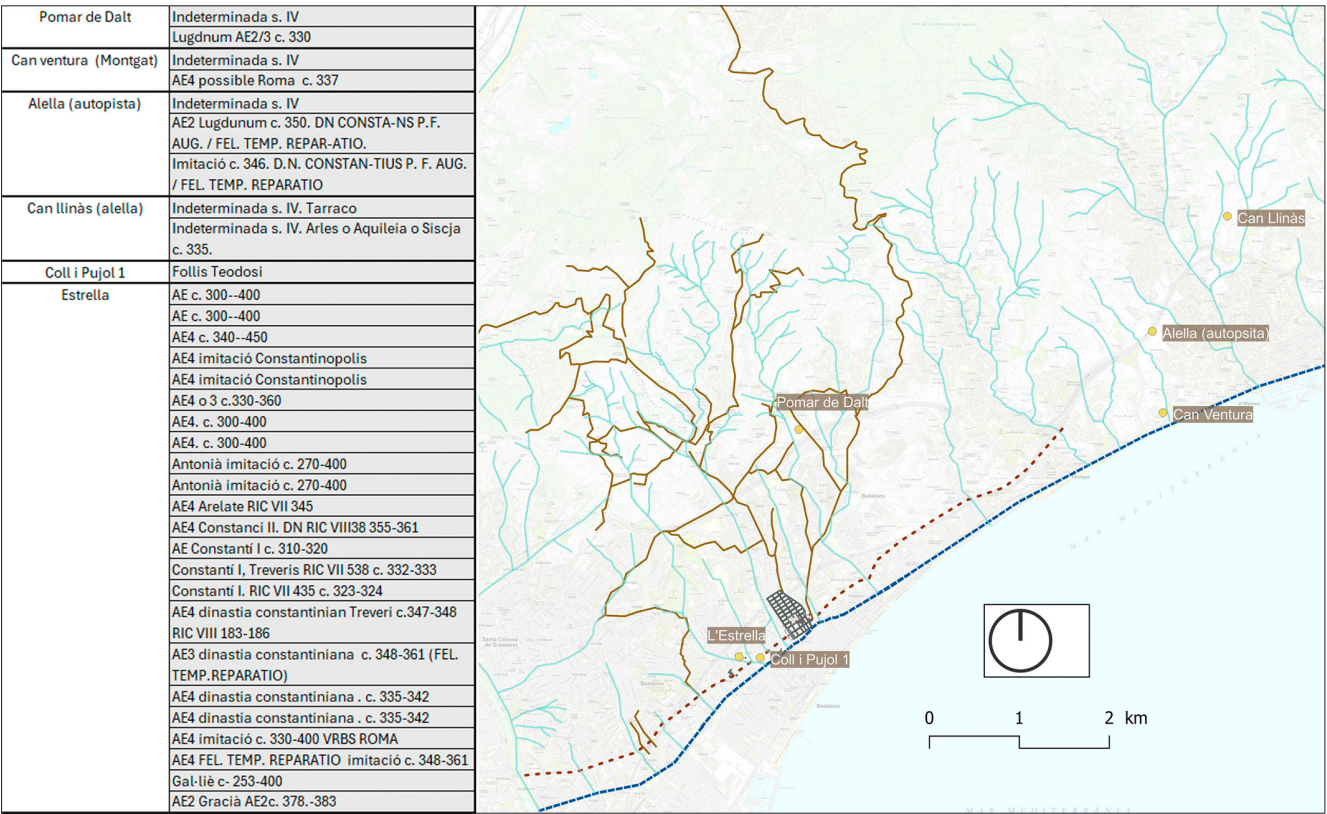

Figura 13. Taula amb les emissions de monedes recuperades als diferents assentaments i plànol de distribució. Elaboració pròpia.

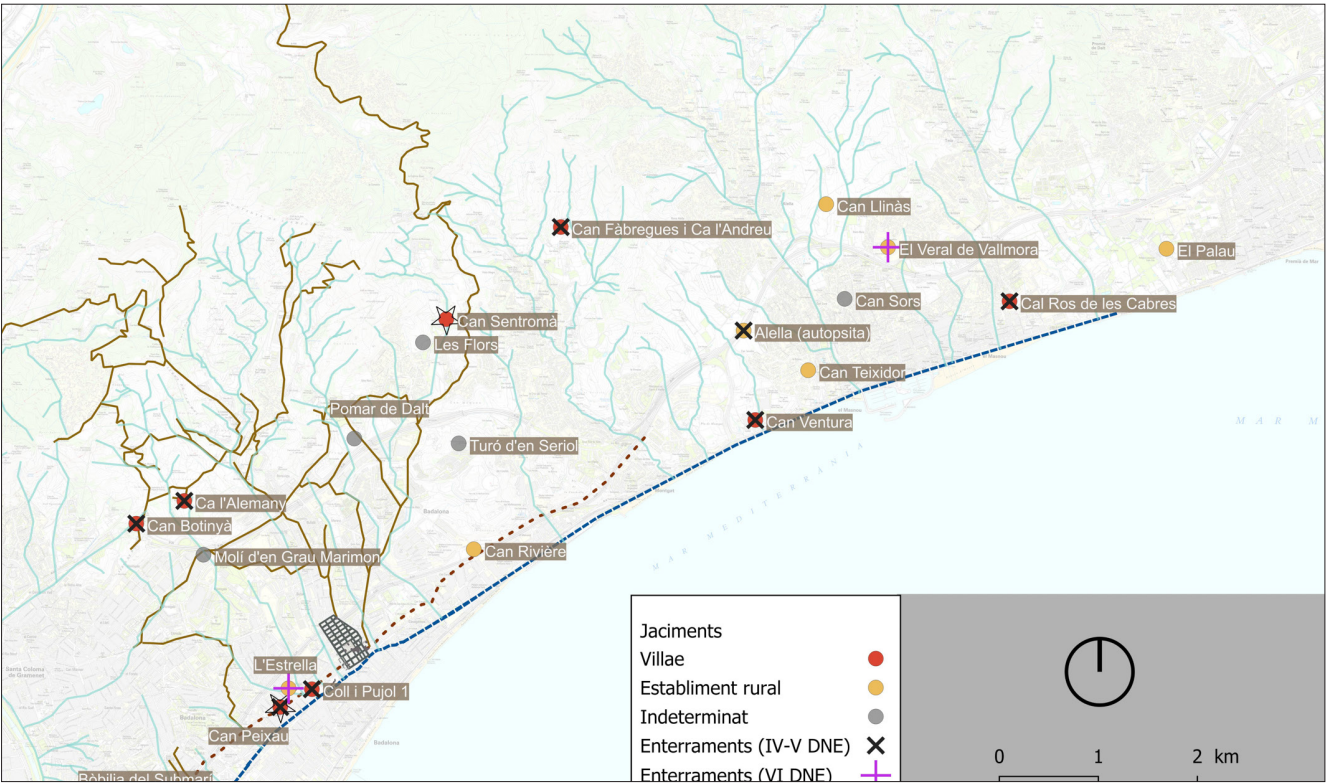

Figura 14. Plànol de distribució dels diferents assentaments analitzats segons la tipologia. Elaboració pròpia.

administratiu o religiós de manera específica en aquest territori. Tanmateix, a partir de mitjan segle v i al llarg del segle vi, hi ha un canvi profund, una nova estructura i formació que encara aprofitarà parcialment el sistema de poblament anterior, tal com es veu en altres territoris estudiats (Nolla et al., 2016, p. 76).

5. CONSIDERACIONS FINALS

La recerca exposada tenia per objectiu fer una revisió crítica i comparada dels jaciments del baix Imperi i la tardoantiguitat a l'ager *baetulonensis* a partir dels resultats de les darreres intervencions arqueològiques. Així, els resultats presentats actualitzen el coneixement que s'havia publicat fins ara i en matisen diferents aspectes que van ser rellevants sobre el seu desenvolupament.

Prevosti, definia un territori estructurat social i econòmicament deslligat al de la ciutat i contraposat al que prevalia durant l'alt Imperi. En aquest sentit, i prenent com a exemple el de les vil·les més ben estudiades, se n'estimava la pèrdua d'entorn del 21% durant aquest període. L'autora ho atribuïa, d'una banda, al descens de la població, i de l'altra, a un canvi econòmic que porta a la pervivència d'aquells assentaments més rendibles, i en conseqüència, a una possible concentració de la propietat en un grup més reduït de propietaris (Prevosti, 1981a, p. 296-297). Treballs més recents també han posat de manifest aquest fenomen d'una reducció de l'hàbitat considerable, encara que s'atribueix a factors molt diversos que a vegades poden correspondre's a una dinàmica iniciada ja al segle III d. de la n. e. (Revilla, 2008, p. 118).

En les pàgines precedents, s'ha evidenciat com la tipologia dels assentaments a l'ager és poc diversa, on principalment hi ha les vil·les (*pars urbana* i *pars fructuaria*), i els establiments rurals (*pars fructuaria*). En el cas de les primeres, cal fer esment al fet que en la majoria d'elles, la *pars urbana* no destaca per la seva sumptuositat, i pràcticament desapareixen durant el baix Imperi, moment en què en alguns territoris s'amplia o es monumentalitza, com el cas proper de la vil·la de Torre Llauder (Mataró) (Revilla, 2008, p. 118). La modèstia i limitació dels espais representatius en les vil·les d'aquest període, però, no és un fet únic de l'ager que s'està analitzant. Com en altres punts del *conventus tarraconensis* es podria relacionar amb

una presència més aviat feble de grans terratinents (Nolla et al., 2016, p. 65). És més que probable que aquesta poca variabilitat de tipologies es degui en part a la poca representació tant administrativa com política-religiosa de la ciutat de Baetulo durant aquest període, deixant el pes de la representativitat a la propera Barcino on s'estableix la seu episcopal. Tal com veurem al llarg de la seva evolució històrica fins a finals de l'edat mitjana. Amb tot, sembla que només la vil·la de Cal Ros de les Cabres reforma la seva *pars urbana* durant el segle iv, i Coll i Pujol 1, com a única construcció *ex novo* d'aquest període. Només en dos dels assentaments hi ha evidències documentals de capelles a l'alta edat mitjana que insinuen una possible continuïtat d'un culte cristià en aquest període: Can Peixau i Can Sentromà. En el cas dels espais productius, tots ells mantenen una clara especialització en la viticultura heretada de les fases alt-imperials i no es produirà un canvi significatiu fins ben iniciat el segle v, cap a una economia més autàrquica.

Així doncs, s'ha pogut constatar una pervivència al territori durant els segles iv-v, que es veu dràsticament aturada al segle vi, quan els únics establiments on trobem evidències arqueològiques es caracteritzen amb construccions molt reduïdes i senzilles estructuralment. Cal tenir en compte, però, el biaix en el coneixement dels assentaments durant la tardoantiguitat, on només en aquells sectors on s'ha excavat en extensió es documenta una ocupació. En l'àmbit de cultura material també s'observa una continuïtat en els lots ceràmics, malgrat això, la quantitat de materials importats es veu dràsticament disminuïda tal com s'evidencia en el cas de l'Estrella. Fet que marca un clar trencament amb el món antic resultat d'un canvi profund social, polític i administratiu.

La resiliència al territori de Baetulo durant el baix Imperi queda palesa, en un primer moment amb una reducció d'assentaments respecte a l'alt Imperi, però amb una continuïtat de la producció vitivinícola reforçada, que queda molt allunyada d'un paisatge florit de noves construccions sumptuoses. Aquest fet podria estar indicant la concentració de terres entorns a grans *fundi*. A les darreries del segle vi, el paisatge es transforma i queda totalment minvat fins a la interrupció de l'hàbitat al segle vii, que sembla que no es recuperarà fins al darrer segle del primer mil·lenni.

BIBLIOGRAFIA

- Barral, X. (1973). *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana*. Universitat de Barcelona.
- Berdún, M. (2010). La moneda a *Barcino* en la tardoantiguitat. Presència i absència en els segles v i vi d'emissions romanes, bizantines, vàndales i visigodes. Dins *XIV Curs d'història monetària d'Hispania*, (p. 105-118) Museu Nacional d'Art de Catalunya.
- Burés, L. i Marquès, A. (1991). La vil·la romana de Cal Ros de les Cabres (El Masnou, El Maresme). Notícia de les darreres campanyes d'excavació. *Laietània*, 6, 115-118.
- Chavarria, A. (2010) Suburbio, iglesias y obispos. Sobre la errònea ubicació de algunos complejos episcopales en la Hispania tardoantigua. Dins D. Vaquerizo (ed.), *Las areas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos y función* (p. 435-454). Universidad de Córdoba. Monografías de Arqueología Cordobesa, 18.
- Clariana, J. F., Coll, R., i Prevosti, M. (2021). El vidre romà del jaciment de Can Llinàs o Cal Mallorquí (Alella). *Sessió d'Estudis Mataronins*, 37, 178-186.
- Coll, R., Prevosti, M., i Bagà, J. (2019). Pervivència dels enterraments de perinatals en àmbit domèstic en el territori de *Barcino*: l'edifici octogonal de Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona). Dins J. López Vilar (ed. lit.). *Actes 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica: el cristianisme en l'Antiguitat Tardana. Noves perspectives* (p. 205-214). Universitat Rovira i Virgili, Institut d'Estudis Catalans.
- Font i Cussó, J. (1980). *62 Articles / Joaquim Font i Cussó*. Badalona.
- Forn, C. (2024). *Baetulo de l'origen a la fi* (II a. de la n. e. - VI d. de la n. e.). *Anàlisi topogràfica, espacial i històrica a partir d'un projecte SIG*. [Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona]. Tesis en Xarxa (TDX) <http://hdl.handle.net/10803/692830>
- Forn, C. i Moreno, I. (2024). La producció de vi al territori de Baetulo. Les vil·les de l'Estrella i Can Peixau. Dins C. Forn, E. Gurri (coord.) *III Col·loqui internacional d'arqueologia. El vi a l'antiguitat. Producció, comerç i consum. Actes* (p. 74-83). Museu de Badalona. Museu de Badalona.
- Guitart, J. (1970). Excavaciones en la sudeste de la villa de Sentromà (Tiana). *Pyrenae*, 6, 111-165.
- Gurri, E. i Rivas, M. (2018). L'Antiguitat Tardana de Baetulo. Estat de la qüestió i noves perspectives a partir de les seves necròpolis. Dins López, J. (ed.) *Actes del 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'Antiguitat Tardana. Noves perspectives* (p. 173-180). Universitat Rovira i Virgili, Institut d'Estudis Catalans.
- Gurt, J.M. (1977). Un tesoro del siglo III en Masnou (Barcelona), *Gaceta Numismática*, 44, 81-90.
- Gurt, J.M. i Ferrando, F. (1987). La vil·la romana de Sentromà (Tiana) i el conreu de la vinya. Valoració aproximativa a la vista de les restes arqueològiques conservades. Dins *El vi a l'Antiguitat I* (p. 189-198). Museu de Badalona.
- Gurt, J. M., Padrós, P. i Sánchez, J. (2020). De los decuriones baetulonenses a Sancte Marie Bitiluna. Réticula e itinerarios en la ciudad romana de Baetulo,. Dins J. M. Noguera – M. Olcina (ed.) *Ruptura y continuidad. El callejero de la ciudad clásica en el tránsito del Alto Imperio a la Antigüedad Tardía* (p. 127-143). Museo Arqueológico de Alicante.
- Gurt, J.M., Sánchez, I. (2010). Espacios funerarios y espacios sacros en la ciudad tardoantigua. Dins *La situación en Hispania, Espacios urbanos en el Occidente Mediterraneo, (siglos VI y VIII. Congreso Internacional* (p. 15-28). Toletvm Visigodo.
- Járrega, R. (2013). Las últimas importaciones romanas de cerámica en el este de hispania Tarraconensis: una aproximación. *SPAL*, 22, 143-172. <https://doi.org/10.12795/spal.2013.i22.06>
- Járrega, R. i Rodà, I. (1999). El terminus augustalis de Montornès: noves dades epigràfiques. *Lauro: revista del Museu de Granollers*, 16, 5.
- Macías, J.M. (1999). *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
- Martín, A., Rodà, I. i Velasco, C. (2007). Cella Vinaria de Vallmora (Teià, Barcelona) Un modelo de explotación vitivinícola intensiva en la Layetania, Hispania Citerior (s. I a.C.- s. V d.C.). *HISTRIA ANTIQVA*, 15, 195-205.
- Martín, A., Velasco, C., Arcos, R. (2007). *Memòria de les intervencions arqueològiques al jaciment de Veral de Vallmora (Teià-Maresme) 1999-2005.*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

- Miquel, J. (2023). *Informe final de la intervenció arqueològica preventiva a Can Peixau* (Badalona, Barcelonès). Museu de Badalona, Badalona.
- Moreno, I. (2020). *Memòria de la delimitació i excavació arqueològica de les zones d'expectativa arqueològica de l'ARE l'Estrella, al municipi de Badalona*. Museu de Badalona, Badalona.
- Moreno, I. (2024). *Memòria de la intervenció arqueològica de les zones pendents d'excavar a l'àrea d'expectativa arqueològica de l'ARE l'Estrella, al municipi de Badalona*. Museu de Badalona, Badalona.
- Moreno, I. i Forn, C. (2024). Transformaciones en el hábitat rural entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media en el Noreste de Hispania: la Villa de l'Estrella, Badalona (Barcelona). Dins I. Baldini, C. Sfamini, M.A. Valero Tévar (cur.), *Abitare nel mediterraneo tardoantico. Atti del 4th CISEM International Congress. Cuenca, 7-9 Novembre 2022* (p. 387-397). Edipuglia.
- Nolla, J. M., Burch, J., Palahí, L., Amich, N. M^a, Canal, E., Casas, J., Castanyer, P., Sagrera, J., Sureda, M., Tremoleda, J., Vivó, D., Vivo, J., Costa, A., Prat, M., Simon, J. i Varenna, A. (2016). *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nordoriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany*. Universitat de Girona, Documenta Universitaria.
- Padrós, J.M. (1969). Sentromà, divuit segles d'història. *Amistad. Boletín del Museo Municipal de Badalona*, 16, 11-14.
- Padrós, P. i Chavarría (1999). Món funerari a la Laietania. Dins P. Palol y A. Pladevall (ed.). *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X* (p. 281-283). Enciclopèdia Catalana.
- Pereira, I; Ardiaca, J; Artigues, P.L; Sànchez, J. (2014). *Memòria de la intervenció arqueològica en el solar de l'antiga fàbrica Estrella de Badalona motivada per la construcció d'un col·lector*. Badalona, Barcelonès. Museu de Badalona, Badalona.
- Peña, Y. (2010). *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Documenta 14.
- Prevosti, M. (1981a). *Cronologia i Poblament a l'àrea Rural de Baetulo*. Museu de Badalona.
- Prevosti, M. (1981b). *Cronologia i Poblament a l'àrea Rural de Iluro*. Ed. Rafael Dalmau.
- Prevosti, M., Coll, R., Clariana, J.F. (2017). Can Llinàs o Cal Mallorquí (Alella, el Maresme). Sobre una troballa arqueològica de l'any 1981. *Sessió d'Estudis Mataronins*, 33, 255-286.
- Revilla, V. (2008). La villa y la organización del espacio rural en el litoral central de Cataluña implantación y evolución de un sistema de poblamiento. Dins V. Revilla Calvo, J. R. González Pérez, M. Prevosti i Monclús *Actes del simposi les vil·les romanes a la tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*. Volum I (p. 99-123). Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Rodríguez, A. y Marquès, A. (1993). Cal Ros de les Cabres. El Masnou. Dins *Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, (p. 165). Generalitat de Catalunya. Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 1.
- Rosàs, J. (1999). Edat Mitjana. Segles VIII-XV. Dins J. Villarroja (dir), *Història de Badalona* (p. 53-78). Museu de Badalona. Monografies Badalonines, 16.
- Soberón, M. (2021). *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Coll i Pujol 1-20, ciutat romana de Baetulo (Badalona, Barcelonès)*. Museu de Badalona, Badalona.
- Soberón, M. i Forn, C. (en premsa). Novetats en l'ocupació del territori de Baetulo des de l'ibèric ple a l'antiguitat tardana. La intervenció de Coll i Pujol, 1 (Badalona, Barcelonès). *Tribuna d'Arqueologia*, 2022.
- Sotomayor, M. (1973). *Datos históricos sobre los sarcófagos romano-cristianos de España*. Universidad de Granada.
- Subías, E., i Universitat de Barcelona. Departament de Prehistòria (1985). Can Sentroma: un estat de la qüestió. [Tesi de llicenciatura. Universitat de Barcelona].
- Teixell, I. (2012). Noves aportacions al coneixement de la moneda d'imitació a TARRACO: des de l'antoninià fins al tremís. Dins *Falsificació i manipulació de la moneda, XIV Curs d'Història monetària d'Hispania* (p. 69-80). Museu Nacional d'Art de Catalunya.
- Utrero, M. Á. (2009). Sepulturas e iglesias en la Hispania tardoantigua. Una relació difícil, Contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles V-VIII). Dins *Gausac. Publicació del Grup d'Estudis Locals de Sant Cugat del Vallès*, 17-34.

FONTS DE FINANÇAMENT

Aquesta recerca no ha rebut fonts de finançament extern.

CONFLICTE D'INTERESSOS

Els autors declaren que no hi ha cap conflicte d'interessos.